

<https://doi.org/10.62837/2024.6.557>

TURAN MÖVLUD OĞLU TEYMUROV

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat

İnstitutu

turanteymurov@mail.ru

Ünvan: Bakı, H.Cavid prospekti 115

M.AUEZOV “MANAS” DASTANININ TƏDQIQATÇISI KİMİ

Görkəmli qazax yazıçısı Muxtar Auezov qazax ədəbi-elmi, ictimai-siyasi həyatında mühüm xidmətləri olmuş böyük şəxsiyyətdir. O, müxtəlif ədəbi növdə və janrlarda qələmini sınınamışdır. Pedaqoji sahədə fəaliyyət göstərmiş, bədii tərcümə ilə məşğul olmuş, dəyərli elmi araşdırmalar aparmışdır. Bu araşdırmalar arasında “Qırğız xalqının qəhrəmanlıq eposu “Manas” mühüm yer tutur. Ötən əsrin 30-cu illərində repressiyanın tuğyan elədiyi bir vaxtda “Manas”la bağlı olan ziyalıların əksəriyyəti “millətçilikdə, pantürkizmdə, panislamizmdə ittiham olunaraq güllələndilər. Belə bir vaxtda dəfələrlə təqiblərə, təzyiqlərə məruz qalmış M.Auezov taleyini, həyatını riskə ataraq qırğız xalqının möhtəşəm abidəsinin tədqiqinə girişdi.

Məqalədə “Manas” eposunun tədqiqi tarixi tədqiq edilir. Tədqiqatçının sonrakı manastırşünasların prioritet elmi istiqamətlərinə çevrilmiş nəzəri və estetik baxışlarının müəyyənləşdirilməsinə əsas diqqət yetirilir.

Açar sözlər: *Manas, M. Auezov, epos, qazax.*

ТУРАН ТЕЙМУРОВ

РЕЗЮМЕ

M.AУЭЗОВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЭПОСА «МАНАС»

Выдающийся казахский писатель Мухтар Ауэзов – выдающаяся личность, внесшая важный вклад в казахскую литературно-научную, общественно-политическую жизнь. Он пробовал свои силы в различных литературных видах и жанрах, занимался педагогической деятельностью, художественным переводом, проводил ценные научные исследования. Среди этих исследований важное место занимает «Манас – героический эпос кыргызского народа». В 30-е годы прошлого века, когда свирепствовали репрессии, большинство интеллектуалов, связанных с «Манасом», были обвинены в «национализме, пантюркизме, панисламизме» и расстреляны. В такое время М.Ауэзов, неоднократно подвергавшийся преследованиям и давлению, рискуя своей судьбой и жизнью, приступил к изучению величественного памятника кыргызскому народу.

В статье изучается история исследования эпоса «Манас». Основное внимание уделяется определению теоретических и эстетических взглядов исследователя, ставших приоритетными научными направлениями последующих манасоведов.

Ключевые слова: *Манас, М.Ауэзов, эпос, казах.*

TURAN TEYMUROV

SUMMARY

M. AUEZOV AS A RESEARCHER OF THE "MANAS" EPOS

The prominent Kazakh writer Mukhtar Aueзов is a great personality who has made important contributions to the literary-scientific, social-political life of Kazakhstan. He tried his hand at different literary genres. He worked in the field of pedagogy, engaged in literary translation, and conducted valuable scientific research. Among these studies, "Manas, the heroic epic of the Kyrgyz people" occupies an important place. As the repression went rampant in the 30s of the 20th century, most of the intellectuals associated with "Manas" were shot on charges of "nationalism, pan-Turkism, and pan-Islamism." At such a time, M. Aueзов, who was repeatedly persecuted and pressured, risked his fate and life and began to study the magnificent monument of the Kyrgyz people. The article highlights the history of the study of the "Manas" epic. It focuses on the identification of the researcher's theoretical and aesthetic views, which became the priority scientific directions of later monasticists.

Keywords: *Manas, M. Aueзов, epos, Kazakh.*

Türk dünyasının ölməz abidələrindən biri də “Manas” dastanıdır. Bu dastan həcm etibarilə dünya ədəbiyyatının məşhur eposlarından – “İliada” və “Odisseyə”dan iyirmi dəfə, “Mahabharata”dan üç dəfə böyükdür (1,3). Eposu ilk dəfə dünya elminə görkəmli qazax tarixçisi, etnoqrafı Çokan Vəlixanov çatdırıbdir və o, abidəni “bütün qırğız miflərinin ensiklopediyası”, “səhra İliadası” (2, 349-350) adlandırıbdir.

“Manas” dastanının qazax filoloji fikrində Çokan Vəlixanovla başlayan bu tədqiq və təbliğ ənənəsini daha sonra A.Marqulan, Ş.Satpəev, R.Berdibəev kimi araşdırıcılarla bir sırada yazıçı və akademik Muxtar Aueзов uğurlu şəkildə davam etdiribdir. Qırğızıstanda elmin, xüsusən də filologiya elminin nisbətən gec formalaşdığı nəzərə alınsa, həm Ç.Vəlixanovun, həm də M.Aueзовun araşdırmalarının və onların, ümumiyyətlə, bu sahədəki xidmətlərinin aktuallığı, əhəmiyyəti və vacibliyi daha aydın və dolğun şəkildə nəzərə çarpar. M.Aueзовun yaradıcılığının, elmi araşdırmalarının və şəxsiyyətinin səciyyəvi özünəməxsusluqlarını nəzərə alan Çingiz Aytmatov təsadüfi yazmırdı ki, “Mən “Manas” oğluyam” (3) və mənim başqa xalqlarla asan və rahat ünsiyyət qurmağımın iki əsas səbəbkarı var: biri “Manas”, digəri isə M.Aueзовdur (4, 431).

Uzun müddət sovet folklorşünaslığında ideoloji xarakter daşıyan mübahisələr gedirdi, “Dədə Qorqud”u xalqa zidd epos kimi qiymətləndirənlər eyni “elmi-nəzəri” dəlillərlə “Manas” eposunun üzərinə hücumla keçmişdilər və onlar əsaslandırmağa çalışırdılar ki, xalq abidəsinin ictimai dəyəri və əhəmiyyəti yoxdur. Belə bir vaxtda dəfələrlə təqiblərə, təzyiqlərə məruz qalmış M.Auezov taleyini, həyatını riskə ataraq qırğız xalqının möhtəşəm abidəsinin tədqiqinə girişdi.

Həmin dövrdə, daha doğrusu, repressiyanın tuğyan elədiyi bir vaxtda XX əsrin 30-cu illərində “Manas”la bağlı olan ziyalıların (nəinki tədqiqatçıların, hətta toplayıcıların da) əksəriyyəti “millətçilikdə, pantürkizmdə, panislamizmdə ittiham olunaraq güllələndilər. Amma Tanrı hansısa möcüzənin sayəsində Auezovu xilas elədi... “Manas”ın tədqiqatçıları türkoloq-qırğızşünaslar Arabaev, Tınıstanov, Polivanov, onlarla birlikdə respublikanın rəhbərləri, o cümlədən Qırğızıstan Kommunist Partiyası MK-nın ikinci katibi Torequl Aytmatov güllələndilər” (5).

M.Auezovun “Manas” dastanına marağının tarixi 1927-ci ildən başlayır və ömrünün sonuna qədər davam edir. Nəhayət, 25 illik axtarışların nəticəsində epos haqqında fundamental tədqiqat ortaya qoyulur. Elm ideoloqları “Manas”ın taleyini mənfimənada həll etməyə qərarlı olduqları və israrlı şəkildə sübuta yetirməyə çalışdıqları 1952-ci ildə Muxtar Auezovun “Qırğız xalqının qəhrəmanlıq eposu “Manas” işıq üzə görünür.

M.Auezovun bu araşdırması həmin ili Bişkekdə nəzərdə tutulan antiepos konfransından əvvəl çap olunması “Manas”ın taleyinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynadı, əslində dönüş nöqtəsinə çevrildi. Qırğız ziyalılarının özləri təsdiqləyirlər ki, məhz M.Auezovun sayəsində “Manas” repressiyaya məruz qalmadı. “Nəcib qırğız xalqı 1952-ci ilin tarixi iyun ayından başlayaraq öz xalqının ən yaxşı övladlarının sırasında Muxtar Auezovun da adını ehtiramla xatırlayır. 1957-ci ildə Sovet Qırğızıstanının dövləti Auezova torpaq sahəsi ayırdı, yazıçı orada bağ evi tikdirdi. O deyirdi ki, tale mənə ikinci ömür versəydi, mən onu İssıq-Göl sahilində yaşayardım” (5).

“Manas” eposunun araşdırılmasına qədər M.Auezov türk xalqlarının, xüsusən də qazax xalqının folklorunu dəfələrlə tədqiqata cəlb etmiş, çoxsaylı elmi-nəzəri əsərlər ortaya qoymuşdur. “Cambul və xalq akınları”, “Epos və qazax xalqının folkloru (L.Sobolevlə birlikdə)”, “Nağıllar”, “Kızı-Korpeş və Bayan-Slu”, “Qız Jibek” və s. tədqiqatlar alim-yazıçının xalqın yaratdığı söz sənətinə azalmayan marağının göstəricisidir.

Folklorun tədqiqinə həsr olunmuş yazıları içində “Qırğız qəhrəmanlıq eposu “Manas” xüsusi yer tutur. Bunun bir neçə başlıca səbəbi vardır. Birincisi, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, XX əsrin 20-ci illərində sovet ideologiyası “Manas”ı xalq əleyhinə olan bir əsər kimi ədəbi həyatdan çıxartmaq istəyirdi ki, bunun da qarşısını alınmasında M.Auezovun fəaliyyəti və yazıları mühüm rol oynadı. İkincisi, Ç.Vəlixanovdan sonra məhz M.Auezovun axtarışlarının sayəsində keçmiş SSRİ məkanında yaşayan türk, o cümlədən qazax folklorşünaslarının əsaslı araşdırmalara başlamasına zəmin hazırladı. Üçüncüsü, ciddi bir ənənənin əsası qoyuldu - milli

şifahi və yazılı ədəbiyyatın araşdırılmasında bu sərvətin ruhunu duyan alimlər etibarlı və nüfuzlu söz sahiblərinə çevrildilər.

Bir maraqlı cəhəti də vurğulamağa ehtiyac vardır. M.Auezov özünün dünya miqyaslı məşhur epopeyasında xalqın adət-ənənələrini təsvir edərkən “Manas” eposunu araşdıranda toxunduğu bir sıra məsələlərə geniş yer vermişdir. Buna nümunə kimi romanda Bojeyin dəfn mərasimini xatırlamaq mümkündür. Əsərdəki yas mərasimi onun araşdırılmasında qabardılan “Manas” eposundakı yas mərasimində keçirilən cıdır və güləş yarışlarının təsviri ilə yaxından səsləşməsi baxımından xüsusi maraq doğurur (6, 180-200).

“Qırğız qəhrəmanlıq eposu “Manas” müxtəlif yarımbaşlıqlara ayrılmışdır. “Eposun söyləyiciləri”, “Poemanın məzmun və formasının qısa təhlili”, “Qəzavətlər (yürüşlər) mövzusu”, “Aş (yas) mövzusu”, “Qəhrəmanın evlənməsi mövzusu”, “Başqa müstəqil mövzular”, “Manas”ın yaranma zamanı barədə”, “Poemanın qəhrəmanlarının obrazları”, “Manas”ın ədəbi-poetik vasitələri” kimi yarımbaşlıqlarda eposun yaşamasının və mövcudluğunun əsas prinsipləri nəzərdən keçirilmişdir.

M.Auezov ilk növbədə epos və söyləyiciləri probleminə toxunmuşdur. Alimin araşdırılmasına bu problemin təhlilindən başlaması təsadüfi deyil, əksər xalqlarda, o cümlədən qırğızlar arasında eposun yaranması, yaşaması və inkişafı problemi ilə birbaşa bağlıdır. Müəllif qeyd edir ki, həcmcə böyük bir eposda heç bir qədim söyləyicinin adı hallandırılmır (Caysandan başqa. Manasın müasiri olan bu söyləyici haqqında əlavə heç bir məlumat verilmir 7,345).

Eposun müxtəlif söyləyicilərindən danışan müəllif onlardan ikisinin fəaliyyəti üzərində xüsusi dayanır. Saqımbay və Karalaev digər söyləyicilərdən bir də ona görə fərqlənilər ki, onların söylədikləri epos variantları mövcud variantların ən mükəmməlidir və müasir manassünaslar araşdırmalarında ilk növbədə bu variantlara istinad edirlər.

Müəllif söyləyicilərdən danışanda hamısı üçün ortaq olan belə bir cəhəti xüsusi vurğulayır ki, bütün söyləyicilər eposun onlara yuxarıdan, haqdan verildiyini birmənalı şəkildə bildiriblər. Bütün dövrlərdə xalq onların bu fikirlərini “ifşa” etməyə çalışmayıbdır. Çünki söyləyicilər əmin edirdilər ki, onların variantı haqdan gəldiyi üçün tam müstəqildir. M.Auezov söyləyicilərin hamısının variantları üçün Manasın doğulması, evlənməsi, qəzavat və s. kimi ortaq cəhətləri qeyd edərək bütün bunların dinləyicilərin marağını cəlb etmək məqsədi güddüyünü bildirmişdir.

Dinləyici epos və cəmiyyət münasibətlərində passiv bir şəxs deyil. Onun varlığı eposların variantlarının fərqliliyində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Müəllif bildirir ki, dinləyici auditoriyasının tərkibi eposun elit təbəqə və zəhmətkeş xalq üçün variantlarının yaranmasına səbəb olubdur (7, 358). Alimin dastandakı islam elementləri ilə bağlı mülahizələri “Dədə Qorqud” eposunda da özünü göstərən cəhətləri (dini ayinlər və müsəlmaçılığa qədərki adət-ənənələr) səciyyələndirən mülahizələrlə səsləşir.

Eposda süjet xəttinin ardıcılığını izləyən müəllif müəyyən qanunauyğunluq müəyyənləşdirmişdir (onu da qeyd edək ki, bu qanunauyğunluq əksər eposlar və folklorun epik növünün müxtəlif janrları üçün bu və ya digər dərəcədə oxşardır): Manas öz ölkəsində xoşbəxt yaşayır, sonra yeni yürüşlər üçün səbəb yaranır, səfərə hazırlıq, doğmalarla vidalaşma, yola düşmə, səfərin çətinlikləri başlayır, daha sonra qələbə, yurda qayıdış baş verir. Süjet xəttinin bu ardıcılığını yığcam şəkildə təhlil edən müəllif mətnə orijinal cəhətlərə də diqqət yetirmişdir. Məsələn, Manasın ordusu kütləvi döyüşlərdən əvvəl adətən rəqiblərlə təkbətək döyüşə igid çıxarır. Onların əksəriyyəti məğlub olur, sonda ümid Manasın özünə qalır. Tədqiqatçının fikrinə görə, bu, bir tərəfdən Manasın qeyri-adiliyini göstərmək üçündürsə, digər tərəfdən də “hadisələrin mürəkkəbləşməsinə” səbəb olur: “dinamika ilə zənginləşdirilmiş epizodlar, o cümlədən Manasın ordusunun məğlubiyyəti süjetin gərginliyini artırır, hadisələri qəlizləşdirir” (7, 371).

M.Auezov araşdırmasında eposdan seçmə mövzulara xüsusi diqqət yetirmişdir. Bunun bir səbəbi həmin mövzunun eposun strukturunda mühüm əhəmiyyət kəsb etməsidersə, digər səbəbi də əsrlər boyu xalqın həyatında yaşaması, diri qalması ilə birbaşa bağlıdır. Belə epizodlardan biri də aş-yas mövzudur. Koketey Manasın ən yaxın silahdaşlarından biridir. Ölüm qabağı o, oğluna özü üçün yas mərasimi keçirməsini vəsiyyət edir. “Bu vəsiyyətin həyata keçirilməsi söyləyici tərəfindən lap son vaxtlara qədər mövcud olan lirik-mərasimi korez nəğməsindən istifadə ediləndir” (7,374).

Müəllifin aş-yas mövzusunun üzərində geniş və ayrıca dayanmasının bir səbəbi də bundan ibarətdir ki, eposda əksini tapan yas mərasimi həm həddindən artıq təfəssilatlı şəkildə təsvir ediləndir, həm sonralar unudulmuş maraqlı el adətləri və ənənələri haqqında məlumat verilibdir. Araşdırmada ən xırda, ikinci dərəcəli görünə biləcək detallar belə unudulmayıbdır (Məsələn, Manasın yasa gec gəlməsi və s.). Yas mərasimində adət-ənənə rəqiblər arasındakı mübarizə ilə birlikdə götürülüb. Konurbay Manasın düşməni və rəqibidir. O, mərasimdə müxtəlif adət-ənənə əsasında keçirilən yarışlardan yalnız Manası udaraq alçaltmaq məramı güdür. Mərdliklə istəyinə çatmayanda isə mükafatı oğurlayıb qaçır.

Yas mərasiminin təsvirindən aydın olur ki, qədimdə türklər hörmətli və nüfuzlu insanların yas mərasimində ox atmaq, at çapmaq, gülüş və s. kimi yarışlar keçirirlərmiş. Müəllif haqlı qeyd etmişdir ki, yas adət-ənənələrinin təfəssilatlı təsviri eposda yalnız kolorit yaratmaq məqsədi daşmamışdır. Söyləyicilər bundan istifadə etməklə həm epos qəhrəmanını başqa, fərqi bir şəraitdə də göstərməyə, onun igidliyini, mərdliyini və s. bir daha qabarıq ifadə etməyə, ən başlıcası, xalqın etnik özünəməxsusluğunu nəzərə çarpdırmağa cəhd göstərmişlər. Yas mərasimi eposda statik xarakter daşımır, müəllif düzgün qeyd edir ki, Konurbayın qaçmaqla canını qurtarmağa çalışması “yeni döyüşlərə səbəbdir, yeni dinamik mövzuların gətirilməsinə motivdir” (7,377).

Araşdırmada belə bir fikir ön plana keçirilir: eposda istənilən mövzu birbaşa qəhrəmanla bağlıdır. Yas mərasimi kimi, Manasın evlənməsi də onun obrazının

monumental şəkildə yaradılmasına xidmət edir. Bununla söyləyici “adi ölümlü insanın deyil, qəhrəman-bahadırın evlənməsini göstərməyə” (7,377) çalışmışdır. Müəllifin diqqət yönəltiyi məsələlərdən biri də eposda Manasın idellaşdırılmamasıdır.

Manasın Kanıkeylə toyunda müxtəlif hadisələr baş verir, toy gecəsi onu gözlədən gəлиндən intiqam almaq üçün bu qəhrəman şəhəri dağıtmaqdan, insanları qılıncdan keçirməkdən də çəkinmir. Toy mərasimində də Manas bütün yarışların qalibinə çevrilir. Maraqlı cəhətlərdən biri bundan ibarətdir ki, Manasın gözübağlı yalnız Kanıkeyi tutması, onun atının yalnız nişanlısının alaçığına gəlməsi onların bir-birinə yaraşdıqlarına və layiq olduqlarına xalqın bariz inamının göstəricisi kimi verilmişdir.

M.Auezov eposun yaranma dövründən danışarkən başqa bir maraqlı cəhətə toxunur. O qeyd edir ki, epos çox qədimdən yaransa da, Manas adı xalq arasında geniş yayılmayıb. Müəllif yazır ki, “qırğız xalqının tarixində belə ad saxlanılmayıb” (7, 386). Doğrudur, tədqiqatçı bu məsələni ehtimalla yozmağa meyil göstərir. “Bizim güman etdiyimiz kimi, Manas əsas sərkərdə, yaxud da Bey – Tini ələ keçirən və 847-ci ildə dünyasını dəyişən ajo idi. Manas linqvistik adı ya şaman panteonundan tanrılardan birinin adını bildirməli idi, ya da həmin dövrdə Orta Asiyada geniş yayılmış manixeizmdən gəlirdi. Bəlkə də məşhur qəhrəmanın adı həmin dövrdə başqa cür olub, sonradan Çingiz xan kimi, igidliklərinin sayəsində Manas tanrısının adı ilə adlandırılıb” (7, 387).

Araşdırmada eposun qəhrəmanlarının, xüsusən də Manas obrazının yaradılmasının səciyyəvi bədii vasitələri də tədqiq olunubdur. Müəllif Manasın üç yöndən təsvir olunduğu qənaətinədir: birincisi, o, birbaşa fiziki hərəkətlərdə, mübarizələrdə, rəqiblərlə döyüşlərdə; ikincisi, hərəkətlərə stimül verən nitqlərdə və monoloqlarda; üçüncüsü, müxtəlif şəraitlərdə müəllifin təsvir etdiyi portret səciyyələndirmələrində verilibdir (7, 400-401).

Müəllif eposun sənətkarlıq məsələlərindən danışarkən eposdakı nitqlərin şəraitə və obrazların statusuna uğunlaşdırıldığına diqqəti yönəltmişdir. Yuxarıda biz nitqi, monoloqu xatırladıq, amma dialoqu yada salmadıq. Məsələ burasındadır ki, M.Auezovun fikrinə görə, eposdakı nitqin bir başqa səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, burada danışanın nitqini heç kəs kəsmir, sual vermir, bir sözlə, “bu epik əsərə həqiqi mənasında dialoq məlum deyil” (7, 406).

“Qırğız qəhrəmanlıq eposu “Manas” yazıldığı dövrdə də, indi də M.Auezovun həm xalqa, onun yaratdığı irsə bələdliyini, vurğunluğunu, yüksək nəzəri səviyyəli tədqiqatçı olduğunu, inandıqları naminə həyatını riskə atmaqdan çəkinmədiyini, ideologiyadan yox, məhz mətndən çıxış etdiyi üçün nəzəri mülahizələrinin elmi dəyərini və əhəmiyyətini saxladığını bir daha təsdiqləyir.

Nəticə:

Məqalədə görkəmli qazax yazıçısı və alimi M.Auezovun «Qırğız xalqının qəhrəmanlıq eposu «Manas» elmi işi təhlil edilmiş, «Manas» eposunun araşdırma tarixi öyrənilmişdir. Əsas diqqət tədqiqatçının sonradan manasşünaslığın prioritet elmi istiqamətlərindən olan nəzəri-estetik baxışlarının aşkar edilməsinə yönəldilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.C.Adil. Ümumtürk folklorunun “Manas” zirvəsi. Manas dastanı. Bakı: “Nurlan”, 2009
2. Velixanov Ç. Oçerki Djunqarii. Sobranie soçineniy v pyati tomax, tom 3, Qlavnaya Redaksiya Kazaxskoy Sovetskoy Ensiklopedii, Alma-Ata, 1985.
3. Əkbərzadə Ş. Ç.Aytmatov: “Mən “Manas” oğluyam”. “Azərbaycan gəncləri” qəz. 1982, 7 noyabr
4. Seysenbaev R. Mir Muxtara Augzova. “M.Augzov. Krasaviüa v trauere”. M.:1989
5. Şimyrbæva Q. Epizod iz jinzi klassika. Auezov pomoq otstoyat epos “Manas”. “Kazaxstanskaya Pravda” 28 sentyabrya 2012.
6. Auezov A. Abay. B., 1954.
7. Auezov M. Sobraniye soçineniy v pyati tomax. Tom pyatıy, M.: “Xudojestvennaya literatura”, 1975.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Eşqanə Babayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**